

KS. PIOTR ROSZAK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

piotrroszak@umk.pl

Obrzędy chrztu świętego w liturgii hiszpańsko-mozarabskiej

Liturgia sprawowana na półwyspie Iberyjskim pozostaje cennym świadectwem wiary wielu pokoleń chrześcijan, niosąc na sobie doświadczenie tradycji liturgicznych pierwszych wieków chrześcijaństwa, rozkwitu wizygockiego i zmagania o zachowanie dawnego rytu po okresie dominacji islamskiej (począwszy od XI wieku) i odzyskaniu wolności po zakończeniu rekonkwisty. Nie uległa całkowicie romanizacji, choć zarówno wpływy liturgii rzymskiej, jak i afrykańskiej o korzeniach egipsko-etiopskich wraz z bizantyjsko-syryjskimi z całą pewnością ukształtowały jej celebrację¹. Niemniej najistotniejszym okresem dla rozwoju rytu hiszpańskiego pozostał czas soborów toledońskich i działalności św. Izydora z Sewilli († 636), a także wielu innych autorów euchologii hiszpańskiej związanych nie tylko z Toledo, ale także z Tarragoną czy Saragossą. Szczególne znaczenie ma tu traktat św. Ildefonsa z Toledo († 667) *De cognitione baptismi*²,

¹ Por. J. P. Rubio, *Introducción del rito romano y reforma de la Iglesia hispana en el siglo XI: De Sancho III el Mayor a Alfonso VI*, [w:] J. M. Magaz, N. Alvarez, *La reforma gregoriana en España*, Madrid 2011, s. 55–76. Więcej o historii rytu: P. Roszak, *Mozarabowie i ich liturgia. Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*, Toruń 2015.

² Por. J. M. Hormaeche, *La pastoral de la iniciación cristiana en la España Visigoda: estudio sobre el De cognitione baptismi de san Ildefonso de Toledo*, Toledo 1983, s. 48.

który wyjaśnia głębokie znaczenie wielu rytów oraz dzieła wcześniejszych autorów epoki późnorzymskiej: św. Grzegorza z Elwiry († 392), Hozjusza z Kordoby († 359) i św. Pacjana z Barcelony († 391).

W niniejszym artykule zostanie przedstawiony przebieg celebracji chrzcielnej w odnowionym rycie hiszpańsko-mozarabskim, rozpoczynając od sposobu przeżywania katechumenatu i teologicznego rozumienia chrztu świętego wyrażanego w euchologii rytu, z równoległym skupieniem się na wątkach historycznych związanych z kształtowaniem się sakramentalnego *ordo baptismi*. Nie bez znaczenia dla zrozumienia pewnych praktyk hiszpańsko-mozarabskich pozostaje przebieg sporów z arianizmem (a właściwie jego iberyjską odmianą, jaką był adopcjanizm³) dominującym w pierwszym okresie panowania Wizygotów, który wywarł wpływ na konkretne decyzje Kościoła na Półwyspie Iberyjskim dotyczącej sprawowania sakramentu chrztu świętego.

1. Ogólna charakterystyka hiszpańskiego *ordo baptismi*

Szczególnym źródłem poznania sposobu sprawowania sakramentów w rycie hiszpańskim pozostaje bez wątpienia *Liber ordinum* wydany przez Mariusa Férotina w 1904 roku⁴, który według Jordiego Pinella uformował się wokół pierwotnego załączka będącego asymilacją pierwotnych formuł rzymskich pod koniec VI i na początku VII wieku, pozostając jednak głęboko wpisanym w ramy rytu hiszpańskiego i poddając

³ J. McWilliam, *The Context of Spanish Adoptionism: A Review*, [w:] *Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands. Eighth to Eighteenth Centuries*, ed. by M. Gervers, R. Bikhazi, Toronto 1990, s. 75–88. Por. J. F. Rivera, *El adopcionismo en España, siglo VIII: historia y doctrina*, Toledo 1980.

⁴ Por. *Le Liber ordinum en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle. Publié pour la première fois, avec une introduction, des notes, une étude sur neuf calendriers mozarabes, etc.* par M. Férotin, Paris 1904 (*Monumenta Ecclesiae Liturgica*, 5).

się adaptacji do jego stylu euchologicznego⁵. To w pierwszej części *Liber ordinum*, który wydaje się być najstarszą i fundamentalną częścią tej księgi, znajdują się obrzędy chrztu wraz z pozostałymi sakramentami oraz błogosławieństwami.

Co do wieku osób przyjmujących chrzest przyjmuje się, że zasadniczo obejmował dorosłych, aczkolwiek przystępowały do chrztu również dzieci, choć miało to miejsce głównie w przypadku zagrożenia życia, jak to wyraźnie precyzuje synod z Gerony z 517 roku, który dopuszczał chrzest dzieci, gdy te rodziły się chore (czego znakiem była niechęć spożywania pokarmu z piersi matki, jak to precyzują kanony synodu), aczkolwiek, co znamienne, nie nakazywał tego⁶. Jak wiadomo, znaczący rozwój doktryny dotyczącej chrztu dzieci nastąpił w kontekście sporu z pelagianizmem i znalazł swój wyraz w dziełach św. Augustyna⁷. Początkowo dla liturgii hiszpańskiej w okresie wizygockim chrzest był decyzją, którą dokonywała zmiany życiowej, nowej konfiguracji egzystencjalnej, stąd nierzadkie były przypadki odwlekania decyzji o chrzcie do późnych lat. Wyraźną zmianę nastawienia dostrzec można od połowy VI wieku, i to do tego stopnia, że obrzędy właściwie zakładają obecność dzieci. Wyrazem tego są postanowienia II Soboru w Bradze (572), który w całości zajmuje się chrztem dzieci i precyzuje między innymi, aby nie pobierać za niego opłat, a dzieci nie powinny być przyjmowane do chrztu wcześniej niż na trzy tygodnie przed Wielkanocą. Niemniej należy założyć, że praktyka doby wizygockiej obejmowała przypadki zarówno dorosłych, jak i dzieci, choć teksty soborów wspominają głównie o dzieciach. Katechumenat w postaci, w jakiej jest opisany w obrzędach, zakładał przecież świadomość przyjmujących ten sakrament.

W kwestii właściwego czasu sprawowania tego sakramentu trzeba zwrócić uwagę na zwyczaje wizygockie, wedle których odpowiednim dniem była wigilia paschalna (stąd zalecenie, aby w czasie wielkiego

⁵ J. Pinell, *Liturgia hispánica*, Barcelona 1998, s. 255.

⁶ G. Ramis, *Iniciación cristiana en la liturgia hispana*, Bilbao 2001. Jest to podstawowa publikacja w ostatnich latach dotycząca sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego w rycie hiszpańskim.

⁷ Por. D. Borobio, *La Iniciación Cristiana*, Salamanca 1996.

postu nie chrzcić nikogo) oraz uroczystość Zesłania Ducha Świętego⁸. W tym kontekście zyskuje jeszcze bardziej na czytelności zwyczaj zamykania na czas wielkiego postu i pieczętowania chrzcielnicy przez biskupa jego własną pieczęcią. Poza tymi dwiema datami można było sprawować chrzest jedynie w przypadku zagrożenia życia, a regulacje w tej sprawie zazwyczaj odnoszą się do starożytnej praktyki Kościoła, którą w czasach Wizygotów potwierdzał list papieża do biskupa Tarragony Himeriona. Pytał on o rozpowszechniającą się wówczas praktykę udzielania chrztu w Boże Narodzenie, Objawienie Pańskie lub święta męczenników, na co papież Syrycjusz (384–399) odpowiedział wezwaniem do sprawowania chrztu jedynie w te dwa dni roku liturgicznego wcześniej wspomniane.

Tym, co wyróżnia hiszpańskie obrzędy chrzcielne, jest praktykowanie pojedynczego polania wodą lub zanurzenia w przeciwieństwie do potrójnego w innych rytach. Tradycyjnie wiązało się to z przekonaniem badaczy, iż korzeniem tej praktyki jest jej antyariański rys, ale w ostatnim czasie niektórzy opowiadają się również za tym, że taki mógł być zwyczaj Kościoła hiszpańskiego, który potem znalazł uzasadnienie teologiczne. Śladem tej praktyki jest choćby korespondencja biskupa Bragi o imieniu Profuturo z papieżem Wigiliuszem (537–555), w której wprost pada pytanie, czy w Rzymie również praktykuje się chrzest przez pojedyncze (*semel*) zanurzenie, na co papież odpowiedział negatywnie⁹. Jej symbolicznym uzasadnieniem jest nie troistość osób, ale jedność natury boskiej, boska *simplicitas* oraz *unitas fidei*, jak podaje św. Izydor z Sewilli w *De ecclesiasticis officiis* (rozdział 25), odwołując się do tego, że Chrystus, powstawszy z martwych, już więcej nie umiera. Uzasadnieniem zaś potrójnego

⁸ C. McConnell, *Baptism in Visigothic Spain*, University of Notre Dame 2005.

⁹ J. Pinell, *Liturgia hispanica...*, dz. cyt., s. 123. Jak zauważyła Pinell, było to spowodowane również polityczną sytuacją Bragi pod rządami Swedów i tendencjami do unifikacji liturgicznej, którą podjął IV Sobór Toledański. Wielkie znaczenie dla decyzji soborowej miała dyskretna konsultacja Leandra z papieżem Grzegorzem, w której ten ostatni wypowiedział się pozytywnie na rzecz wyjątkowej formy sprawowania sakramentu chrztu świętego na Półwyspie Iberyjskim. Por. R. González Ruiz, *La obra de unificación litúrgica del concilio IV de Toledo*, [w:] *Hispania Gothorum. S. Ildefonso y el reino visigodo de Toledo*, Toledo 2007.

immersio stosowanego w innych częściach chrześcijaństwa było przebywanie Chrystusa w grobie przez trzy dni, jak wyjaśnia papież Grzegorz w korespondencji z biskupem Leandrem z Sewilli.

Znamienne jest także, że obrzędy chrztu zapisane w *Liber ordinum*, przy rozbieżnościach, czy były sprawowane przez biskupa, czy kapłana, były traktowane jako całość i nawet jeśli kapłan sprawował chrzest, to jednocześnie wiązało się to z tym, że dokonywał namaszczenia oraz udzielał komunii świętej nowo ochrzczonego.

Warto również wskazać na symboliczne znaczenie rytu smakowania soli, który przekazuje św. Izydora z Sewilli, choć księgi liturgiczne hiszpańskie, które dotrwały do naszych czasów, nie wspominają o tej liturgicznej degustacji. Obrzęd ten stanowi jednak szczególną charakterystykę hiszpańskich celebracji sakramentów wtajemniczenia. Sól, którą przyjmowali i smakowali ochrzczeni, miała przypominać i zachęcać, aby nie wracać do dawnego życia (przez skojarzenie z historią żony Lota) i pokazywać, jak nauka Chrystusa impregnuje życie katechumena. Ponadto ów „ryt soli” chce wyrazić prawdę o tym, że życie chrześcijanina w kontakcie ze słowem Chrystusa nabiera nowego smaku¹⁰. To także przypomnienie, że tak jak solą posypywano składane Bogu ofiary, tak chrześcijanin z Chrystusem oddaje swe życie na miłą Bogu ofiarę¹¹. Znaczący jest przy tym fakt, że w rycie hiszpańskim początek i koniec życia chrześcijanina naznaczone były rytualną obecnością soli: podczas chrztu i podczas obrzędów pogrzebowych, w których posypywano przygotowany grób właśnie solą¹².

¹⁰ Szczególnie podkreśla to św. Izydor w *De ecclesiasticis officiis* (PL 96), odwołując się do symboliki soli, podobnie św. Grzegorz z Elwiry, który w homilii o wybitnie chrześcijańskim charakterze podkreśla jej moc oczyszczającą (w tradycji afrykańskiej mówiło się nawet o *sacramentum salis*).

¹¹ M. González López-Corps, *Apuntes para la historia de la iniciación cristiana en los primeros siglos de Hispania*, „Toletana” 16 (2007), s. 67–95.

¹² Por. G. Ramis, *La liturgia exequial en el rito hispano-mozárabe*, Roma 1996.

2. Katechumenat hiszpański według Antyfonarza z Leon

Według decyzji soboru w Elwirze (303) katechumenat powinien trwać około dwóch lat¹³. Wiemy, że w rycie wizygockim obrzędy zaczynały się w niedzielę nazywaną *in vicesima* (ze względu na to, że stanowiła połowę wielkiego postu) albo określaną również jako *in mediante* (w nawiązaniu do ewangelii czytanej tego dnia J 7, 14, w której mowa, że Chrystus stanął pośrodku świątyni), podczas której przystępowano do formalnego „zapisu” kandydata do chrztu i włączenia go w stan katechumenów¹⁴. Opisu tego rytu dostarcza nam Antyfonarz z Leon, który precyzuje, że w wigilię tej niedzieli, a więc w sobotni wieczór, publicznie ogłaszano, że wszyscy posiadający dzieci do chrztu powinni następnego dnia przyprowadzić je do świątyni, aby przyjęły pierwsze rytury katechumenalne¹⁵. Takie ogłoszenie związane z zapisywaniem do chrztu odbywało się po proklamacji Ewangelii, a przed kazaniem.

Sam ryt zapisania do stanu katechumenów odbywał się natomiast już w niedzielę: po odczytaniu Ewangelii trzej diakonii wzywają do zapisu. Następnie biskup odczytuje kazanie *Homo ille quem Dominus*¹⁶, po czym w procesji z krzyżem i Ewangeliarzem udają się do miejsca, gdzie znajdują się dzieci. Biskup siada, zaś diakoni podchodzą do katechumenów lub rodziców z dziećmi, i pytając o imiona, zapisują je i przekazują biskupowi. Następnie subdiakoni, otrzymawszy od biskupa księgę z egzorcyzmami (przyniesioną mu przez *thesaurarius*), zbliżają się do dzieci trzymanyh na prawej ręce przez swe matki: z dziewczynkami stoją one

¹³ M. S. Gros, *Liturgia y legislación conciliar en la Hispania visigoda*, „Phase” 241 (2001), s. 29–45.

¹⁴ W opisie katechumenatu mozarabskiego bazuję głównie na obszernej analizie Antyfonarza z Leon, którą zamieścił J. M. Ferrer Grenesche, *Curso de liturgia hispano-mozárabe*, Toledo 1995, 64nn.

¹⁵ *Antifonario visigótico mozárabe de la Catedral de León*, dirs. L. Brou, J. Vives, Barcelona–Madrid 1959 (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie litúrgica 5.1).

¹⁶ Tamże, 203

po lewej stronie, zaś z chłopcami – po prawej. W tym czasie zadaniem diakonów jest czuwać nad tym, aby dzieci nie spały, a matki trzymały swe dzieci na właściwej, czyli prawej ręce. Sama modlitwa z egzorcyzmem polegała na dmuchnięciu w czoło dziecka i wypowiedzeniu przez subdiakona formuły przeciw szatanowi (*Liber ordinum*, 24). Następnie inny subdiakon zbliżał się do dziecka, prosił o podanie imienia i znaczył go znakiem krzyża, wypowiadając jego imię.

Po tym następuje włożenie rąk i dwie modlitwy subdiakonów: *Deus Pater omnipotens* oraz *Deus autor universae*¹⁷. Obrzęd kończy błogosławieństwo biskupa (z miejsca przewodniczenia), które obejmuje dzieci mające przyjąć chrzest w najbliższą paschę. W ten sposób następowało w rycie hiszpańskim włączenie do „stanu” katechumenów, do pierwszego etapu przygotowania w przypadku dorosłych, który polegał na włączeniu do grupy nazywanej *audientes*, z której potem w niedzielę palmową (jak w liturgii ambrojańskiej), poprzez ryt *traditio symboli* przechodziło się do *competentes*¹⁸. Ci ostatni w tym czasie przygotowania bezpośrednio poczynawszy od niedzieli *in vicesima* po modlitwie *sacrificium* wzywani byli do modlitwy, zbliżali się, aby przyjąć błogosławieństwo i byli żegnani. Wzorem dla obu grup, jak zaznacza św. Ildefons, ale zwłaszcza dla *competentes*, była biblijna postać Nikodema, w którym ukazany został wzór otwarcia wszystkich zmysłów i całej inteligencji na integralne rozumienie sensu słów Pisma Świętego, model katechumena zasłuchanego w orędzie Jezusa, który dzięki tej umiejętności słuchania staje się człowiekiem wiary. Z tego zasłuchania rodzi się druga charakterystyka katechumena podkreślana w tradycji mozarabskiej, czyli świadomość grzechu i potrzeba Zbawiciela, które prowadzą do odkrycia konieczności wiary.

Warto zaznaczyć za ks. Juanem Miguelem Ferrerem Greneschem, że opisane rytury powtarzały się codziennie aż do niedzieli palmowej i to, że znamy praktycznie tylko dwie wskazówki chronologiczne: egzorcyzmy rozpoczynały się na 20 dni przed przyjęciem chrztu, a przekazanie

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Przekazanie Credo (*traditio symboli*) dokonywało się w rycie hiszpańskim po proklamacji Ewangelii: katechumeni będą musieli publicznie powtórzyć je z pamięci w obecności biskupa w Wielki Czwartek: będzie to tzw. *redditio symboli*.

symbolu następowało zawsze w niedzielę palmową¹⁹. Jej celebracje rozpoczynały się od wigilii dnia poprzedniego (dla tych, co mieli przyjąć chrzest w danym roku), a podczas jutrzni niedzieli palmowej błogosławiono olej, który miał zostać później wykorzystany w obrzędzie *epheta*. Biskup dmucha na olej, wypowiadając egzorcyzmy i błogosławieństwo, po czym katechumeni otaczają ołtarz, aby wysłuchać trzykrotnej serii egzorcyzmów, które tym razem wypowiadają diakoni, a odpowiada im chór. Następnie biskup kieruje się w stronę zachodnią, która w chrześcijańskiej symbolice (ale nie tylko, bo jest to motyw obecny również w kulturze greckiej, która na zachodzie sytuowała bramy Hadesu) była wyrazem panowania grzechu i zła, aby wypowiedzieć trzykrotne formuły wypędzające szatana przerywane krótkim milczeniem, a po nich wykonuje znak krzyża w kierunku zachodnim. Owe formuły (przypominające zaklęcie, odżegnywanie, po hiszpańsku *conjuros*) wyrażają prośbę, aby Pan, Lew Judy, który wybrał Jeruzalem na swoją siedzibę, skarcił szatana i sprawił, aby się oddalił z drogi aspirujących do chrztu. Co ciekawe, teksty egzorcyzmów mozarabskich eksponują wątek duchowej walki z szatanem w czasie przygotowania, rysując jasny kontrast: podczas gdy on zamyka drogę wierzącym, Pan jest tym, który ją otwiera.

Następnie chór duchownych wykonuje ponownie serię trzech egzorcyzmów, w trakcie których naznacza się krzyżem katechumenów. Potem ma miejsce obrzęd *epheta*, podczas którego trzykrotnie namaszcza się ucho i usta katechumena wcześniej pobłogosławionym olejem, a następnie dokonuje się obrzęd włożenia rąk, który kończy jutrznię.

3. Obrzęd udzielenia sakramentu w odnowionym rycie hiszpańsko-mozarabskim

Szafarzem sakramentu zasadniczo był biskup – wiele norm liturgicznych związanych z celebracją wigilii paschalnej wprost to zakłada. Zalecano, aby kandydaci do chrztu pochodzący ze wspólnot bliskich

¹⁹ J. M. Ferrer Grenesche, *Curso de liturgia hispano-mozárabe...*, dz. cyt., s. 66.

stolicom biskupim przyjmowali chrzest z rąk swoich pasterzy, ale dopuszczano także udzielanie tego sakramentu przez kapłanów i diakonów.

Obrzędy Wigilii Paschalnej w odnowionym rycie hiszpańskim przewidyują po ostatnim czytaniu ze Starego Testamentu procesyjne przy śpiewie *Psallendum* przejście biskupa, katechumenów z rodzicami chrzestnymi do baptysterium²⁰. Nie musi się to dokonywać na oczach zgromadzenia, choć przy jego udziale²¹. Natomiast w czasach wizygockich, jak zauważa Jordi Pinell, dokonywało się to podczas odczytywania przez zgromadzenie czytań przewidzianych na liturgię wigilii paschalnej²². Ponieważ zgodnie z tradycją hiszpańską na czas wielkiego postu zamykana jest chrzcielnica, dokonując jej otwarcia Biskup wypowiada następującą modlitwę: „Zbliżając się ożywym krokiem do czcigodnego źródła wiecznego zbawienia, przyzywamy Twej wielkości, wszechmogący, potężny Boże, abys nakazał, by to zapieczętowane źródło zostało dla nas otwarte kluczami Twego przebaczenia i byś udostępnił je spragnionym słodkiego kubka wody. Niech nad tymi wodami zabrmi głos Twej boskości i Duch Twego uświęcenia, który w nich zamieszkuje [...]. To, co wypływa z rajy, niech teraz hojnie wypływie z tego źródła, aby nowe dzieci, zachęczone przez Ciebie, otrzymały dary łask niebieskich”²³. Następnie celebrans, zwróciwszy się ku zachodowi, dokonuje

²⁰ Warto zwrócić uwagę, że po każdym z czytań Wigilii diakon wzywa obecnych do przykłąknięcia i chwili modlitwy w podawanych intencjach: za pokutujących, pielgrzymów i podróżnych, o pokój dla ludu i króla, a ostatnie wezwanie, bezpośrednio przed rozpoczęciem procesji do chrzcielnicy, jest już za *competentes* (*Pro competentibus flectamus genua* zachęca dosłownie diakon), dla których prosi się o obmycie z grzechów w wodach chrztu.

²¹ Rubryki współczesnego MHM tak precyzują: „Post lectionem ultimam Veteris Testamenti cum sua oratione, ordinatur processio episcopi, ministrorum et baptizandorum, comitantibus parentibus et patrinis, ad baptisterium sive fontem, ibique incipit pars tertia, seu Liturgia baptismalis. Haec autem non habet per se locum in conspectu totius populi; potest tamen uno vel alio modo ita ordinari, ut populus eam participare possit”. Szczegółowy opis celebracji: P. Beitia, *Le baptême et l'initiation chrétienne en Espagne du IIIe au VIIe siècle*, Paris 2010, s. 170nn.

²² J. Pinell, *Liturgia hispanica...*, dz. cyt., s. 257.

²³ „Ad venerabilem salutis aeternae fontem græssibus concitis properantes, obsecramus magnificentiam tuam, dominator omnipotens Deus, ut fontem signatum clavibus indulgentiae

egzorcyzmu przez trzykrotne dmuchnięcie w powierzchnię wody. Gest to niezwykle wymowny i symboliczny, nawiązujący do tchnienia Ducha Świętego²⁴. W słowach egzorcyzmu przywołuje się moc Boga silniejszą od szatana, a także pokorę zbliżających się do chrztu, niepokładających ufności w swoich zasługach. Wzmiankuje się także wodę – do niej skierowane są wprost słowa, aby „użyczyła radośnie swej płynnej natury do posługi” chrzcielnej i odrzuciła wszelki bród i niegodziwości złego.

Natomiast jej pozytywną moc wyraża już modlitwa błogosławieństwa, która następuje bezpośrednio po egzorcyzmie, w której przywołuje się jej moc nade wszystko obecną w tajemnicy stworzenia (o czym świadczą nawiązania do kosmowizji biblijnej, zbiorników oceanu etc.). Po błogosławieństwie celebrans olejem świętym czyni znak krzyża na chrzcielnicy, wlewając tym samym odrobinę krzyżma do źródła chrzcielnego. Gdy powstaje taka *conmixto*, kapłan wypowiada kolejną modlitwę błogosławieństwa: „Choć brudni parchem wad i targani wyrzutami winy, [to jednak] uniżeni i pokorni błagamy i prosimy Ciebie, wszechmogący Boże, abyś w Twej dobroci był obecny przy nas i łaskawie nam sprzyjał, błogosławiąc przez dar Twego Ducha tę wodę zmieszaną z świętym olejem i od Twego tronu rozlewał na nią Twoją świętą łaskę. Niech ci, którzy będą zstępować do tego strumienia, wzywając imienia najwyższej Trójcy, zostaną uwolnieni od winy grzechu pierwородnego i uposażeni w Twe wieczne błogosławieństwa, czyści od wszelkich wad i umocnieni darami duchowymi zostali zapisani do księgi niebiańskiej”²⁵.

tuæ nobis reserári præcipias et dulcíssimum aquæ póculum sitiéntibus impértias. Íntonet super aquas has vox tuæ divinitátis, et Spíritus tuæ sanctificatiónis inhábitans in eis medélam valetúdinibus cónferat univérsis. Emissiões quoque paradísi nunc ex eo largiénter prófluant; ut cælestium gratiárum múnera novi infántes, te propitiánte, percípiant”.

²⁴ Por. F. M. Arocena Solano, *Tajemnica Pięćdziesiątnicy w Mszałe Hiszpańsko-Mozarabskim*, [w:] *Veritas con Caritate – intellegentia cum Amore*, red. C. Rychlicki, I. Werbiński, Toruń 2011, s. 47–65.

²⁵ „Quamvis flagitiórum squalóre sordéntes et consciéntia mordénte facínorum, abiécti et húmiles te, Deus omnípotens, deprecámur et quæsumus, ut pro tua miseratióne adsis benígnus, et libens aspíres, atque propítius has aquas óleo sanctificatiónis admíxtas virtútis tuæ múnere benedícas, atque eis ex tuis sédibus grátiam sanctitátis infúndas. Ut

Warto zwrócić uwagę, że w wielu przypadkach do chrzcielnicy hiszpańskiej prowadziły trzy stopnie zejścia i trzy wejścia, co wraz z podłożem dawało liczbę siedem, tak istotną dla symboliki wizygockiej²⁶. Św. Izydor widział w tych stopniach odniesienie do potrójnego wyrzeczenia, trzykrotnego wyznania wiary i środkowej części, która była swoistym „piecem Pasji”, na który wskazywać miał już piec ognisty z Księgi Daniela (por. Dn 3, 11). Znamienne w kontekście tradycji zamykanego na czas postu źródła chrztu jest zarysowanie analogii do uderzenia przez Mojżesza laską w skałę, z której wypłynęła woda (por. Lb 20, 11): odpowiednikiem tego uderzenia jest właśnie uczynienie wspomnianego znaku krzyża na chrzcielnicy, a więc „uderzenie” krzyżem, który otwiera moc wody. Woda, którą katechumen będzie ochrzczony, pochodzi teologicznie z tej samej wody, która wypłynęła z przebitego boku Jezusa na krzyżu (bez wątplenia jest to zapożyczenie, które tradycja hiszpańska przejmuje od św. Augustyna)²⁷.

Po tej modlitwie katechumeni są przedstawiani celebransowi i dokonują najpierw wyrzeczenia się zła w formie odpowiedzi na trzy pytania:

C. Czy wyrzekasz się *N* szatana i jego aniołów?

K. Wyrzekam się.

C. I jego dzieł?

K. Wyrzekam się.

C. I jego panowania?

K. Wyrzekam się.

Nieco rozbudowane jest wyznanie wiary, które przebiega w formie następującego dialogu:

C. Jak chcesz być nazywany?

K. *N*.

quicúmque, summo invocáto nómine Trinitátis, in hæc fluénta descénderint, origináli noxa solvántur et benedictióne perpétua condonéntur, cuntísque emundáti a vitiis et confirmáti spirituálibus donis, cæléstibus annoténtur in páginis”.

²⁶ Więcej nt. baptysteriów hiszpańskich i ich historii por. C. Godoy Fernández, *Baptisterios hispánicos (siglos IV al VIII): arqueología y liturgia*, [w:] *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21–28 septembre 1986*, Rome 1989, s. 607–634.

²⁷ M. González López-Corps, *Apuntes para la historia...*, dz. cyt., s. 90.

C. Czy wierzysz *N* w Boga Ojca wszechmogącego?

K. Wierzę.

C. I w Jezusa Chrystusa, Jego Syna jedyne, Boga i Pana naszego?

K. Wierzę.

C. I w Ducha Świętego?

K. Wierzę.

Następnie dokonuje jednokrotnego zanurzenia (katechumen zbliża się bez szat po okresie postu) lub pojedynczego polania głowy wcześniej pobłogosławioną wodą, wypowiadając formułę chrztu: „I ja Ciebie chrzczę w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego, abyś miał życie wieczne”. Wyróżnikiem rytu hiszpańskiego jest więc dodawanie do formuły sakramentalnej obecnej we wszystkich liturgiach (*Et ego te baptizo in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*) wspomnianych słów o wymiarze soteriologicznym: „abyś miał życie wieczne” (*ut habeas vitam aeternam*), co zresztą jest wspólne dla rytu hiszpańskiego i gallikańskiego.

W dalszej części celebracji udzielano sakramentu bierzmowania, który składał się z dwóch części: przy odsłoniętej głowie ochrzczonego i stojącym obok rodzicu chrzestnym szafarz czyni krzyżmem świętym znak krzyża na czole, wypowiadając formułę: „To jest znak życia wiecznego, który Bóg, Ojciec Wszechmogący, dał wierzącym przez Jezusa Chrystusa, Syna swego, ku zbawieniu”²⁸. Następnie dokonuje gestu włożenia rąk na neofitę, któremu towarzyszy długa modlitwa do Ducha Świętego, aby pozwolił odrodzonym wytrwać w łasce chrztu, sprawił umocnienie w wierze (*A te fides exóritur, in te fides exténditur, et ex te fides armátur*) oraz udzielił swoich darów. Uderza w tej modlitwie niezwykle bogactwo tytułów, którymi określa się Ducha Świętego (*pastus animárum, dulcédo credéntium, invisibilis pinguédo iustórum*), a także powiązanie wyznania wiary z życiem wiecznym. To wyznanie Boga Trójjedynego: *Deum trinum, non trípticem, sed unum, non solitárium*²⁹. Znamienne, że w tej modlitwie przekazanej w wersji z *Liber ordinum* uwaga skupia się nie

²⁸ „Signum vitæ atérnæ, quod dedit Deus Pater omnípotens per iesum Christum, Filium suum, credéntibus in salútem”.

²⁹ J. Colomina Torner, *Los textos litúrgicos trinitarios y la identidad del pueblo mozárabe en la historia*, Toledo 2000, s. 39–52 (Anales Toledanos, 37).

na osobie Ducha Świętego, ale na samym świętym oleju. Warto przypomnieć, że dla św. Izydora namaszczenie pochrzcielne było nawiązaniem do samej nazwy „chrześcijanin”, która oznacza namaszczonego, choć Ildefons w ogóle zdaje się nie wiązać tych dwóch gestów (namaszczenia oraz modlitwy z wyciągniętymi rękoma) jako odnoszących się do przekazania Ducha Świętego: raczej wiąże to z błogosławieństwem (nawiązując do Mk 10, 13) i dlatego nie łączy go z obecnością biskupów.

Następnie ma miejsce nałożenie białych szat, znak czystości życia, które niesplamione ma ukazać się przed trybunałem Chrystusa: „Przyjmij białą szatę, szatę godową, którą masz przedstawić nieskażoną przed trybunałem Chrystusa na życie wieczne”³⁰. Nowo ochrzczeni noszą ją aż do wtorku po Wielkanocy, gdy po mszy świętej odmawiana jest specjalna modlitwa, udzielane błogosławieństwo przy murze stanowiącym granice chóru i nawy, po którym ochrzczeni pozostawiają swoje szaty chrzcielne.

Św. Ildefons wspomina o przekazaniu neofitom w tym miejscu celebracji modlitwy *Ojciec nasz* jako właściwej tym, którzy stali się dziećmi Ojca Niebieskiego. Po tym obrzędzie celebrans procesyjnie udaje się z powrotem do chóru, gdzie sprawuje kolejne części wigilii paschalnej. W tym czasie wykonywany jest śpiew antyfony opartej na tekstach Pnp 4, 2 („Oto stado owiec wychodzące z kąpieli: każda z nich ma [owcę] bliźniaczą, a nie ma wśród nich niepłodnej”³¹) oraz psalmów 23, 6 i 106, 2–3, podkreślających wolność ochrzczonego i program ich nowego życia: szukanie oblicza Bożego i nową płodność duchową, która polega na przyniesieniu owoców Ducha.

Dopełnieniem tego jednolitego momentu celebracyjnego, jakimi są sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego, jest przyjęcie Eucharystii pod dwiema postaciami, nawet jeśli chodzi o małe dzieci. Trzeba pamiętać, że była to pierwsza możliwość pełnego uczestnictwa w całej mszy świętej. Została tym samym spuszczonej niejako zasłona, stąd niejednokrotne podkreślenia u pisarzy hiszpańskich oczarowania liturgią, jej częstymi aklamacjami, składanymi darami i śpiewem, które cechowały

³⁰ „Áccipe tibi vestem candidam, vestem nuptialem, quam immaculato corde feras ante tribunal Dómini nostri Iesu Christi in vitam ætérnam”.

³¹ „Ecce grex quæ ascéndit de lavácro, omnes geméllis foetibus, et stérilis non est in eis”.

nowo ochrzczonych. Mężczyźni z otwartymi dłońmi, a kobiety z welonem zbliżali się do muru oddzielającego ich miejsce od *chorus*, aby przyjąć komunię świętą. W ten sposób wypełniała się prawda o stole, który Pan zastawia „na oczach mych wrogów”, gdzie kielich jest „pełny po brzegi” (Ps 23, 5) i gdzie nowo ochrzczony może doświadczyć owocu – kontrapunktu tego z raję.

Wedle zwyczaju hiszpańskiego okres bezpośredniej mistagogii pochrzcielnej trwał do wtorku w oktawie Wielkanocy, obejmując swoje „Triduum” (niedziela wielkanocna, poniedziałek i wtorek), tym razem po nocy paschalnej. Kończył się złożeniem białych szat otrzymanych podczas wigilii paschalnej i katechezach mistagogicznych wygłaszanych w tym czasie. Przypominano w nich o wadze nowego życia, którego nie można splamić kolejnymi grzechami i *lex agendi*, która polega na tym, aby przejść od znaku do znaczenia, to znaczy, aby żyć według tego, co się wyznało i w co się wierzy. Bez wątpienia szczególną rolę w tym procesie odgrywać będzie pogłębione rozumienie Eucharystii, w którym ochrzczony spotyka się z żyjącym Panem: dla niego wody chrzcielniczy były źródem łaski, która wypływa z Krzyża, na którym ukrzyżowano Baranka bez skazy ofiarującego się teraz na ołtarzu.

Tradycja hiszpańska wyróżnia się właśnie tym rysem duszpasterskim i troską o mistagogię, którą kultywowały obrzędy przewidziane w rycie hiszpańskim dla dzieci i młodzieży w różnych okresach ich życia³². Warto wymienić niektóre z nich: *Oratio super eum qui capillos in sola fronte tondere vult* (gdy pojawia się rozbudzenie religijne), *Benedictio super parvulum, quem in ecclesia ad ministerium Dei detonditur* (gdy przyjmuje katechezy i pogłębioną znajomość doktryny chrześcijańskiej), *Ordo super eum qui barbam tangere cupit* (wejście w dorosłe życie) – wszystkie one świadczą o duchowości towarzyszenia ochrzczonym nie tylko w dniu celebracji sakramentu, ale przez całe życie³³.

Warto podkreślić, że *ordo baptismi z Liber ordinum* było przygotowane z myślą o celebracji nie w Wigilię Paschalną, ale w ciągu roku

³² J.-M. Ferrer, *La iniciación cristiana y otros ritos en los rituales hispanos*, „Toletana” 16 (2007), s. 113–127.

³³ J. Sancho, *Ritos de la infancia y la adolescencia en el antiguo rito hispánico*, Roma 1992.

liturgicznego. Stąd określenie *ordo baptismi celebrandus quolibet tempore* i podkreślenie, że wszystkie opisane obrzędy sprawuje ten sam kapłan. Niemniej jednak, jak sugeruje Jordi Pinell, dbano o więź ochrzczonych w ciągu roku z nocą paschalną, gdyż ze względu na te osoby sformułowano rozbudowaną modlitwę z wyciągnięciem rąk (*oratio manus impositionis in vigilia Paschae*)³⁴.

Euchologia chrzcielna

Analizując wątki teologiczne nawiązujące do sakramentu chrztu świętego obecne w euchologii hiszpańskiej, warto zwrócić uwagę na pewne szczególne cechy, które dopełniają i wyjaśniają opisane wcześniej obrzędy. Dla mentalności hiszpańskiej wyjątkowe znaczenie symboliczne posiada woda i jej moc, która nie tylko oczyszcza z brudu grzechu, ale nade wszystko jest środowiskiem, w którym rodzi się nowe życie. Wyraża to modlitwa wypowiedzana podczas poświęcenia chrzcielnicy, gdy na nowo zostaje otwarta w noc paschalną (wspominana już *benedictio fontis*): „Niech będą przyprowadzeni do pokoju, aby odnowieni w mistycznych strugach, poczuli się odkupionymi i odrodzonymi”³⁵. W wodach trzeba się „rozpoznać”, bo one służą za lustro, w którym dostrzega się zło wcześniejszego życia z dala od Chrystusa, prawdziwego źródła. Symbolika wody nawiązuje więc nie tylko do jej funkcji zbawczej opisanej w Piśmie Świętym, ale jej życiodajnego charakteru niezbędne do codziennego funkcjonowania człowieka. Nie może więc dziwić, że już u Grzegorza z Elwiry († 394) znajdujemy uwypuklenie znaczenia wody w obrazie garncarza – Boga, który zanurzywszy ręce w wodzie (chrztu), lepi na nowo naczynie (metafora duszy), które pękło przez grzech, skleja je na nowo w ciepłe Ducha Świętego, a dzięki „zwarłości” przyrzeczeń i „więzom” dyscypliny zbiera je w całość. Dusza dopiero po

³⁴ J. Pinell, *Liturgia hispánica...*, dz. cyt., s. 257.

³⁵ „Surgant ad réquiem, producántur ad véniam; ut mýsticis innováti liquóribus, et redémpptos se nóvierint, et renátos”.

takiej kąpeli w basenie chrzcielnym (*piscina lavacri*) staje się zdolna do przyjęcia łaski³⁶.

Ponadto znamienne jest, że ryt *epheta* mający charakter egzorcyzmu zawiera bezpośrednie wezwanie do Ducha Świętego. Ten akcent pneumatologiczny połączony z częstym przywoływaniem obrazu chrztu samego Jezusa w wodach Jordanu stanowi o specyfice praktyki chrztu w relacji z *Liber ordinum*. Jednocześnie odsyła do bogatej euchologii adwentu i uroczystości *Apparitio Domini*, w których wybrzmiewa rola chrztu Janowego, który otrzymał sam Chrystus³⁷. Jak wiadomo, typologia jest jednym z preferowanych przez ryt hiszpański sposobów wyrazu, ale nie tylko w kontekście figur starotestamentalnych, lecz również ewangelicznych. Euchologia wielkopostna dostrzega zapowiedź mocy chrztu w cudzie dokonany przez Jezusa nad sadzawką Betesda³⁸.

Jednocześnie wsłuchując się w treść błogosławieństwa wypowiedzianego nad przyjmującym chrzest, dostrzegamy, że zawiera nie tyle odniesienie do śmierci i zmartwychwstania Chrystusa, ile do nowych narodzin dokonujących się w wodach chrztu, dzięki którym zostaje odzyskana niewinność Adama z raju. Chodzi o odzyskanie Bożego podobieństwa, które wycierpiało z powodu złościwości węża, a więc w konsekwencji grzechu człowieka, jego nieposłuszeństwa. Wody chrztu jawią się jako „mistyczny strumień”, w którym dokonuje się odrodzenie człowieka i przywrócenie mu pierwotnego blasku związanego z byciem *ad imaginem Trinitatis*, jak precyzuje euchologia niedzieli palmowej. W tych akcentach, jak zauważają badacze, jest wyczuwalne nawiązanie do tradycji liturgii syryjskiej³⁹.

³⁶ Grzegorz z Elwiry, *Tractatus [Origenis] de libris sanctarum Scripturarum*, cap. XXIV, 26.

³⁷ A. Ivorra Robla, *San Juan Bautista en el Rito Hispano-Mozárabe*, „Hispania Sacra” 62 (2010), s. 375–405.

³⁸ Modlitwa *post nomina* z III niedzieli wielkopostnej: „sicut abluti sumus originali peccato per tinctionem baptismatis, cuius significationem habuit piscine illa quae oculis lumen praestitit caecis, ita quoque nos secundo lacrimarum baptismate purifices a delictis”.

³⁹ M. Jonson, *The Rites of Christian Initiation: Their Evolution and Interpretation*, Collegeville 1999, s. 234.

Podsumowanie

Przedstawiony przebieg celebracji sakramentu chrztu świętego w rycie hiszpańsko-mozarabskim z uwzględnieniem kontekstu historycznego i genezy wielu obrzędów towarzyszących drodze wtajemniczenia chrześcijańskiego pozwala na uchwycenie kilku wątków szczególnie istotnych dla rytu i jego teologicznego przekazu.

Jedną z cech charakterystycznych mozarabskiej duchowości chrzcielnej jest akcent położony na walkę z szatanem i złem, która rozpoczyna się wraz z decyzją o zapisaniu się do chrztu i trwa do chwili udzielenia samego sakramentu. Jak zauważa Ferrer⁴⁰, można wskazać na analogię i powiązanie teologiczne z ważnym dla rytu hiszpańskiego przesłaniem kryjącym się za teologią męczeństwa i rolą świadków (*confesores*). Katechumen przyjmuje wsparcie duchowe w tych wewnętrznych zmaganiach, aby wyswobodzić się ostatecznie z więzów grzechu, nie tkwić w marazmie życia na wpół wyswobodzonego. Dlatego ryt hiszpański w okresie przygotowania do chrztu stawał na częste uczestnictwo katechumenów w liturgii, w czasie której zbliżali się wielokrotnie do celebransa, aby otrzymać specjalne błogosławieństwo. Wiara prowadzi do sakramentu, bez niego jest bowiem narażona na słabości. Sakrament zaś „pieczętuje” wiarę, czyniąc ją podstawą nowej egzystencji ochrzczonych.

Było to także podkreślenie dokonującej się w przyjmowanym sakramencie przemiany: z głuchego na słyszącego, z ślepego duchowego na widzącego w pełnym świetle, ze skażonego na czysty obraz Boga. A jednocześnie przekaz eucharystii rytu nie pozostawiał wątpliwości co do zobowiązania ciągłego nastrajania czy współbrzmienia między przyjętym sakramentem a wiarą. To świadomość konieczności karmienia wiary, aby osiągnęła pełnię misterium Chrystusa, w którego zostali włączeni.

⁴⁰ J. M. Ferrer Grenesche, *Curso de liturgia hispano-mozárabe...*, s. 67.

Abstrakt

Celebracja sakramentu chrztu w rycie hiszpańsko-mozarabskim, podobnie jak w pozostałych rodzinach liturgicznych, poprzedzona jest katechumenatem, do którego kandydaci byli włączani poprzez specjalny ryt w niedzielę *in vicesima*. Artykuł analizuje przebieg celebracji sakramentów wtajemniczenia wedle norm obecnych w odnowionym rycie i z odniesieniem do wcześniejszych tradycji zapisanych w hiszpańskim *Liber Ordinum* i Antyfonarzu z Leon. Podkreśla się korzenie wizygockiej praktyki pojedynczego zanurzenia w wodzie podczas udzielania sakramentów, a także sens poszczególnych obrzędów wyjaśniających, Triduum pochrzcielnego i aklamacji typowo hiszpańskich. Rozbudowana euchologia dostarcza cennych informacji na temat teologii sakramentalnej, która zdradza wpływy afrykańskie i została przekazana przez św. Grzegorza z Elwiry, św. Ildefonsa z Toledo czy św. Izydora z Sewilli. Na podkreślenie zasługuje duszpasterski wymiar procesu wtajemniczenia widoczny w rozbudowanych formułach, licznych błogosławieństwach otrzymywanych przez katechumenów oraz obrzędach sprawowanych w czasie mistagogii pochrzcielnej.

Słowa kluczowe

Ryt hiszpańsko-mozarabski; sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego; katechumenat; Izydor z Sewilli; Ildefons z Toledo; błogosławieństwa

Abstract

Baptism in the Hispanic-Mozarabic Liturgy

Celebration of the sacrament of baptism in the Hispanic-Mozarabic Rite, as in other liturgical families, was preceded by a period of the catechumenate to which the candidates were introduced by the special rite celebrated on Sunday *in vicesima*. This article analyzes the course of the celebration of the sacraments of initiation according to the norms from a revised rite and with reference to the earlier tradition reflected in the *Liber Ordinum* and Antiphony of Leon. It explains the Visigoths' practice of single immersion in water during the administration of the sacrament and various other rites, post-baptismal Triduum and acclamations typical for the Hispanic liturgy. Extensive euchology of this

rite provides valuable information on sacramental theology, which betrays the African influences (in particular the reference to St. Augustine) and has been transmitted by St. Gregory of Elvira, St. Ildefonsus of Toledo and St. Isidore of Seville. It is worth emphasizing the pastoral dimension of the process of initiation visible in complex formulas and the variety of blessings received by catechumens and rituals celebrated in post-baptismal mystagogy.

Keywords

Hispanic-Mozarabic Rite; sacrament of Christian initiation; catechumenate; Isidore of Seville; Ildefonsus of Toledo; blessings

References

- Arocena Solano F. M., *Tajemnica Pięćdziesiątnicy w Mszałe Hiszpańsko-Mozarabskim*, tłum. P. Roszak, [w:] *Veritas con Caritate – intellegentia cum Amore*, red. C. Rychlicki, I. Werbiński, Toruń 2011, s. 47–65.
- Beitia P., *Le baptême et l'initiation chrétienne en Espagne du IIIe au VIIe siècle*, Paris 2010.
- Borobio D., *La Iniciación Cristiana*, Salamanca 1996.
- Colomina Torner J., *Los textos litúrgicos trinitarios y la identidad del pueblo mozárabe en la historia*, Toledo 2000, s. 39–52 (*Anales Toledanos*, 37).
- Ferrer Grenesche J.-M., *Curso de liturgia hispano-mozárabe*, Toledo 1995.
- Ferrer Grenesche J.-M., *La iniciación cristiana y otros ritos en los rituales hispanos*, „Toletana” 16 (2007), s. 113–127.
- Godoy Fernández C., *Baptisterios hispánicos (siglos IV al VIII): arqueología y liturgia*, [w:] *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21–28 septembre 1986*, Rome 1989, s. 607–634.
- González López-Corps M., *Apuntes para la historia de la iniciación cristiana en los primeros siglos de Hispania*, „Toletana” 16 (2007), s. 67–95.
- Gonzálvez Ruiz R., *La obra de unificación litúrgica del concilio IV de Toledo*, [w:] *Hispania Gothorum. S. Ildefonso y el reino visigodo de Toledo*, Toledo 2007.
- Gros M. S., *Liturgia y legislación conciliar en la Hispania visigoda*, „Phase” 241 (2001), s. 29–45.

- Hormaeche J. M., *La pastoral de la iniciación cristiana en la España Visigoda: estudio sobre el De cognitione baptismi de san Ildefonso de Toledo*, Toledo 1983.
- Ivorra Robla A., *San Juan Bautista en el Rito Hispano-Mozárabe*, „Hispania Sacra” 62 (2010), s. 375–405.
- Jonson M., *The Rites of Christian Initiation: Their Evolution and Interpretation*, Collegeville 1999.
- McConnell C., *Baptism in Visigothic Spain*, University of Notre Dame 2005.
- McWilliam J., *The Context of Spanish Adoptionism: A Review*, [w:] *Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands. Eighth to Eighteenth Centuries*, ed. by M. Gervers, R. Bikhazi, Toronto 1990, s. 75–88.
- Pinell J., *Liturgia hispánica*, Barcelona 1998.
- Ramis G., *Iniciación cristiana en la liturgia hispana*, Bilbao 2001.
- Ramis G., *La liturgia exequial en el rito hispano-mozárabe*, Roma 1996.
- Rivera J. F., *El adopcionismo en España, siglo VIII: historia y doctrina*, Toledo 1980.
- Rozsak P., *Mozarabowie i ich liturgia. Chrystologia rytu hiszpańsko-mozarabskiego*, Toruń 2015.
- Rubio J. P., *Introducción del rito romano y reforma de la Iglesia hispana en el siglo XI: De Sancho III el Mayor a Alfonso VI*, [w:] J. M. Magaz, N. Alvarez, *La reforma gregoriana en España*, Madrid 2011, s. 55–76.
- Sancho J., *Ritos de la infancia y la adolescencia en el antiguo rito hispánico*, Roma 1992.